

भारतातील ग्रामीण महिलांचे सूक्ष्म वित्त, बचत गट आणि सक्षमीकरण

डॉ. विनायक रावसाहेब वाघमारे

वाणिज्य विभाग प्रमुख, श्री कुमारस्वामी महाविद्यालय औसा, जि. लातूर

Email: vinayakwagh1972@gmail.com

Manuscript ID:

JRD -2025-171213

ISSN: 2230-9578

Volume 17

Issue 12(A)

Pp. 71-73

December 2025

Submitted: 16 Nov. 2025

Revised: 26 Nov. 2025

Accepted: 11 Dec. 2025

Published: 31 Dec. 2025

सारांश

भारतामध्ये ग्रामीण महिलांचे सक्षमीकरण हे सामाजिक व आर्थिक विकासासाठी अत्यंत महत्वाचे आहे. ग्रामीण महिला शेती, लघुउद्योग, हस्तकला व स्वयंरोजगाराच्या माध्यमातून उत्पन्न मिळवतात; मात्र पितृसत्ताक व्यवस्था, आर्थिक संसाधनांचा अभाव व निर्णयप्रक्रियेत मर्यादित सहभाग यांमुळे त्यांची प्रगती अडथळ्यात येते. सूक्ष्म वित्त व स्वयं-मदत गट (SHGs) या माध्यमातून ग्रामीण महिलांना बचत, कर्ज, उद्योजकता आणि आर्थिक स्वावलंबनाच्या संधी उपलब्ध झाल्या आहेत. या गटांमुळे महिलांचे उत्पन्न, सामाजिक जागरूकता, आरोग्य, शिक्षण व नेतृत्वगुण विकसित झाले आहेत. तथापि, कर्जावर मर्यादित नियंत्रण, कमी उत्पन्नवाद, बँकिंग अडचणी आणि सामाजिक दबाव अशी आव्हानेही आहेत. योग्य धोरणे, प्रशिक्षण, स्थानिक संसाधनांवर आधारित उद्योग, तांत्रिक व संस्थात्मक पाठबळ दिल्यास सूक्ष्म वित्त व बचत गट ग्रामीण महिलांच्या सर्वांगीण सक्षमीकरणात प्रभावी ठरू शकतात.

मुख्य शब्द: ग्रामीण महिला, सूक्ष्म वित्त, स्वयं-मदत गट (SHGs), महिला सक्षमीकरण, बचत व कर्ज, ग्रामीण उद्योजकता, आर्थिक स्वावलंबन, सामाजिक विकास.

प्रस्तावना

आज बहुतेक विकसनशील देशांमध्ये, महिलांच्या विकासाच्या गरजेवर आणि विकास प्रक्रियेच्या मुख्य प्रवाहात त्यांच्या सक्रिय सहभागावर अधिकाधिक भर दिला जात आहे. हे देखील सर्वमान्य आहे की ग्रामीण महिला घराचे व्यवस्थापन, मुले जन्माला घालण्याव्यतिरिक्त, शेतात पारंपारिक कामापासून ते कारखान्यांमध्ये काम करणे किंवा लहान आणि लहान व्यवसाय चालवणे अशा उत्पादक क्रियाकलापांद्वारे उत्पन्न मिळवतात. त्यांनी हे देखील सिद्ध केले आहे की त्या कोणत्याही प्रकारच्या मानवी विकास उपक्रमांमध्ये चांगले उद्योजक आणि विकास व्यवस्थापक असू शकतात. म्हणूनच, ग्रामीण महिलांना निर्णय घेण्यास सक्षम बनवणे महत्वाचे आणि अत्यंत आवश्यक आहे जेणेकरून त्यांना कोणत्याही मानवी विकास प्रक्रियेच्या मध्यवर्ती भागात राहता येईल. महिलांचे सक्षमीकरण ही एक सक्रिय प्रक्रिया मानली जाते जी महिलांना जीवनाच्या सर्व क्षेत्रात त्यांची पूर्ण ओळख आणि शक्ती साकार करण्यास सक्षम करते. समाजाच्या पितृसत्ताक व्यवस्थेच्या पार्श्वभूमीवर, भारतातील ग्रामीण महिलांना समुदायात आणि शासनात घरातून निर्णय घेण्याच्या प्रक्रियेत त्यांचा विकास आणि सहभाग सुनिश्चित करण्यासाठी विशेष लक्ष देणे आवश्यक आहे आणि एक अनुकूल वातावरण आवश्यक आहे. त्यांच्या क्षमता वाढवा. ग्रामीण महिलांचे सूक्ष्म वित्त आणि सक्षमीकरण मायक्रोफायनान्स म्हणजे कमी उत्पन्न असलेल्या ग्राहकांना, ज्यामध्ये ग्राहक आणि स्वयंरोजगार असलेल्यांना आर्थिक सेवांची तरतूद आहे जे पारंपारिकपणे बँकिंग आणि संबंधित सेवांमध्ये प्रवेश घेतात. ग्रामीण गरिबी दूर करण्यासाठी आणि कर्जाच्या प्रीमियमद्वारे सक्षमीकरण करण्याच्या विद्यमान पद्धतींना पर्याय म्हणून मायक्रो-क्रेडिटचा उदय झाल्याने भारत आणि इतर विकसनशील देशांमध्ये विकसित होणाऱ्या विकासाच्या मूलभूत पद्धतीवर प्रश्नचिन्ह निर्माण झाले आहे.

Quick Response Code:

Website:

<https://jrdrvb.org/>

DOI:

[10.5281/zenodo.18183866](https://doi.org/10.5281/zenodo.18183866)

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)

This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/) Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations are licensed under the identical terms.

Address for correspondence:

डॉ. विनायक रावसाहेब वाघमारे, वाणिज्य विभाग प्रमुख, श्री कुमारस्वामी महाविद्यालय औसा, जि. लातूर

How to cite this article:

वाघमारे, . विनायक . रावसाहेब . (2025). भारतातील ग्रामीण महिलांचे सूक्ष्म वित्त, बचत गट आणि सक्षमीकरण. Journal of Research and Development, 17(12(A)), 71–73. <https://doi.org/10.5281/zenodo.18183866>

सूक्ष्मवित्त आणि महिला सक्षमीकरण यांच्यातील संबंध आशावादी मानले जातात, गरिबी दूर करण्यासाठी मर्यादित डिझाइन खर्च प्रभावी आणि संसाधनांचे चुकीचे वळण. सूक्ष्मवित्त कार्यक्रमांमध्ये लहान स्वयं-मदत गटांपासून मोठ्या गरिबी-लक्षित बँकांपर्यंतचा समावेश आहे. वितरण, गट कार्य आणि संरचना आणि मोफत सेवांमध्ये एक मॉडेल भिन्न असू शकते. सूक्ष्मवित्त आणि महिला सक्षमीकरणासाठी 3 विरोधाभासी दृष्टिकोन असू शकतात. आर्थिक शाश्वतता दृष्टिकोन, एकात्मिक समुदाय विकास दृष्टिकोन आणि स्त्रीवादी सक्षमीकरणाचा दृष्टिकोन. भारतातील सूक्ष्म कर्ज चळवळीचा मुख्य मुद्दा म्हणजे महिलांनी या प्रणालीचा वापर करून गावातील मुख्य प्रवाहातील क्रियाकलापांमध्ये सामील होणे. भारताप्रमाणेच, या सेवा प्रदात्यांमध्ये बचत आणि पत सहकारी संस्था, व्यावसायिक बँका, सामुदायिक वित्त संस्था, एनजीओ-एमपीआय, ग्राहक पत कंपन्या, विमा कंपन्या आणि खाजगी क्षेत्रातील कंपन्यांसह इतर प्रकारच्या संस्थांचा समावेश आहे. ई-बँकिंग आणि इतर उदयोन्मुख तंत्रज्ञान या क्षेत्रात मोठी संधी प्रदान करतात ज्यामुळे कमी वर्गाला सेवा देण्यासाठी प्रयत्न सुरू करणाऱ्या व्यावसायिक वित्तीय संस्थांची संख्या वाढत आहे. उत्पन्न बाजार. नाबार्ड, सिडबी, आरएमके, स्वयंसहायता गट, हे अग्रणी आहेत. बचत गट आणि ग्रामीण महिलांचे सक्षमीकरण ग्रामीण महिला सक्षमीकरण आणि ग्रामीण उद्योजकतेसाठी एक प्रभावी दृष्टिकोन म्हणजे विशेषतः महिलांमध्ये बचत गट (SHGs) ची स्थापना. या धोरणाचे केवळ भारत आणि बांगलादेशमध्येच नव्हे तर जगभरात लक्षणीय परिणाम दिसून आले आहेत. "महिला बचत गटांचा वापर विविध विकासात्मक हस्तक्षेपांसाठी साधन म्हणून वाढत्या प्रमाणात होत आहे. बचत गटांद्वारे कर्ज आणि त्याचे वितरण हे ग्रामीण महिलांच्या सक्षमीकरणाचे एक साधन म्हणून देखील घेतले जात आहे. हा एकात्मिक दृष्टिकोन, ज्याद्वारे कर्ज हे केवळ प्रवेश बिंदू आहे आणि गट गतिशीलता आणि व्यवस्थापनाच्या इतर पैलूंना चालना देण्यासाठी एक साधन आहे, या गटांच्या सामाजिक भीतीची गरज देखील पूर्ण करतो. बचत गटाची कल्पना एक शाश्वत लोकसंख्येची संस्था म्हणून केली जाते जी गरीब ग्रामीण महिलांना त्यांच्या जीवनावर अधिक नियंत्रण मिळविण्यासाठी प्रभावी पावले उचलण्यासाठी आवश्यक जागा आणि आधार प्रदान करते. भारतातील बचत गटांचा दृष्टिकोन केवळ उत्पन्न निर्मितीद्वारे आर्थिक परिस्थिती सुधारण्यातच नव्हे तर आरोग्य आणि स्वच्छता, स्वच्छता आणि स्वच्छता, पर्यावरण संरक्षण, शिक्षणाचे महत्त्व आणि विकास योजनांना चांगला प्रतिसाद देण्याबाबत जागरूकता निर्माण करण्यात यशस्वी ठरला आहे.

अनौपचारिक स्वयं-मदत गट (SHG) आयोजित करून, भारतातील ग्रामीण महिलांना विविध उत्पादन-केंद्रित उत्पन्न-निर्मिती उपक्रमांसाठी कर्ज आणि विस्तार समर्थन प्रदान केले जाते. या उपक्रमांमध्ये सहसा वस्त्र बनवणे, भरतकाम, अन्न प्रक्रिया, मधमाशी पालन, टोपल्या, रत्न कापणे, विणकाम आणि विणकाम यांचा समावेश असतो. स्वयं-मदत गट स्वयंशासित असतात, उत्पादन आणि विपणनाचे निर्णय सामूहिकपणे घेतले जातात, जरी गट प्रमुख संभाव्य विपणन केंद्रे आणि ग्राहक ओळखण्याची जबाबदारी घेतात. हे गट पारंपारिक नोकरशाही आणि टॉप-डाऊन व्यवस्थापनाशी तोडगा काढत भारतीय ग्रामीण विकासात एक नवीन संस्कृतीचे प्रतिनिधित्व करतात. अनौपचारिक गट ग्रामीण महिलांना ग्रामीण उद्योगांचे व्यवस्थापन करण्यास आणि त्यांच्या सामान्य आर्थिक हितांसाठी एकत्रितपणे निर्णय घेण्यास सक्षम करतात. भारतातील अनौपचारिक महिला गटांच्या विकासावरील अभ्यासातून असे दिसून येते की 'टॉप-डाऊन व्यवस्थापन आणि नोकरशाही जे बहुतेकदा इतर योजनांच्या अपयशाला कारणीभूत ठरतात ते कसे टाळता येते. ग्रामीण भागातील अनौपचारिक स्वयं-मदत गट ग्रामीण महिलांना सक्षम बनवण्याचे काम करतात आणि क्रेडिट आणि इतर तरतूदींसाठी आधार प्रदान करतात. देशातील विविध उत्पादन आणि उत्पन्न निर्मिती उपक्रमांना पाठिंबा. ग्रामीण महिलांना विकास कामांसाठी एकत्र आणण्याचा प्रयत्न करणाऱ्या अनेक यशस्वी महिला मंच आणि संघटना आहेत. उदाहरणे आम्ही वर्किंग वुमेन्स फोरम (WWF), SEWA, श्री महिला गृह उद्योग लिजत पापड, किंवा लिज्जत, आणि मन देशी महिला सह बँक लि., न्हसवड, महाराष्ट्र यांची काळजी घेऊ.

आव्हाने आणि सूचना

बहुतेक सूक्ष्म वित्त कार्यक्रमांमध्ये महिलांना मर्यादित प्रमाणात फायदा झाला. अनेक महिलांनी कर्ज वापरावर नियंत्रण ठेवले नाही. बहुतेक ग्रामीण महिला कमी पगाराच्या, पारंपारिकपणे महिलांच्या कामांमध्ये गुंतलेल्या आहेत आणि उत्पन्नात वाढ कमी आहे. घरगुती वापराची जबाबदारी आणि न भरलेल्या घरगुती कामांच्या गटांच्या परतफेडीच्या दबावामुळे आर्थिक क्रियाकलापांमध्ये गुंतवलेले संसाधने आणि वेळ मर्यादित आहे. कधीकधी महिलांमध्ये दबाव निर्माण होतो, अनेक गट सामाजिक उद्दिष्टांपेक्षा वैयक्तिक उद्दिष्टांवर लक्ष केंद्रित करतात. बँकिंग व्यवस्था महिलांना न्याय्य वागणूक देत नाही आणि काही नियमांद्वारे गरीब ग्रामीण महिलांना आर्थिक सेवा नाकारत आहे. ग्रामीण महिला स्वतंत्रपणे मालमत्ता सुरक्षित करण्याची मर्यादित क्षमता असल्यामुळे बँकिंग करण्यास सक्षम नाहीत. यामुळे ग्रामीण बाजारपेठा आणि संस्थांमध्ये बदल घडवून आणल्याने त्यांच्यावर नकारात्मक परिणाम होण्याची शक्यता असते.

उपाययोजना

ग्रामीण महिलांचे सक्षमीकरण आणि त्यांचा दर्जा आणि आर्थिक भूमिका सक्षमीकरण हे आर्थिक विकास कार्यक्रमांमध्ये समाविष्ट करणे आवश्यक आहे आणि त्यासाठी सरकारी मदतीची देखील आवश्यकता आहे जसे की, कायदेशीर बँकांमध्ये महिलांचे हक्क आणि सामाजिक असमानतेपासून संरक्षण पुरेसे नाही. काही व्यावहारिक उपाय स्वीकारले पाहिजेत आणि सर्वात महत्त्वाचे म्हणजे ते अंमलात आणले पाहिजेत. ग्रामीण महिलांना सक्षम बनवण्याचे सार म्हणजे योग्य आर्थिक उपक्रमांना तळागाळापर्यंत पोहोचवणे आणि त्यांचे राहणीमान

Journal of Research and Development

A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: <https://jrdrv.org> Volume-17, Issue-12(A)| December 2025

सुधारण्यासाठी त्यांना उच्च उत्पन्न मिळविण्याच्या नवीन संधी निर्माण करणे. स्थानिक पातळीवर उपलब्ध असलेल्या संसाधनांवर आणि शक्यतो स्वदेशी ज्ञानावर आधारित उद्योग स्थापन करून हे उद्दिष्ट साध्य करता येते. भांडवली बाजारपेठ, कच्च्या मालाची उपलब्धता, सामाजिक सुरक्षेचे प्रशिक्षण देऊन ज्ञान आणि कौशल्ये सुधारणे आणि या स्वयंसहाय्यता गटांसाठी धोरणे सक्षम करणे या दृष्टीने आर्थिक संघटना निर्माण करण्याची देखील आवश्यकता आहे. ग्रामीण महिला ग्राहकांना आणि महिलांच्या नावावर मालमत्ता खरेदी करण्यासाठी सरकारने बँकेला समान कर सवलती आणि प्रोत्साहने द्यावीत. इ. ग्रामीण भागात लैंगिक समानता वाढवणारे शिक्षण हे ग्रामीण महिला सक्षमीकरणाला हातभार लावणारा सर्वात महत्त्वाचा घटक आहे यावर भर देते. भारताचा आर्थिक आणि सर्वांगीण विकास तेव्हा शक्य आहे जेव्हा दुर्लक्षित लक्ष्य गट (जसे की गरीब, ग्रामीण महिला, वंचित) मुख्य प्रवाहातील उपक्रमांमध्ये सामील होतील आणि भारतातील सूक्ष्मवित्त आणि स्वयंसहाय्यता गट चळवळ या उद्देशाने या गटांना सक्षम बनवत आहे.

संदर्भ

- १ इंडियन हायर एज्युकेशन, के.बी. पोवार, कॉन्सेप्ट पब्लिशिंग हाऊस, नवी दिल्ली २००२
- २ भारतातील व्यवसाय शिक्षण, व्ही. गुप्ता आणि के. गोल्लाकोटा, आयबीएटी जर्नल्स ऑफ मॅनेजमेंट.
- ३ . नेट इम्पॅक्ट, मिशन स्टेटमेंट, इलेक्ट्रॉनिक डॉक्युमेंट. -allen
- ४ कॉमर्स एज्युकेशन, ए.बी. घोष, सुलतान चांद अँड कंपनी, नवी दिल्ली. १९६९
- ५ इमर्जिंग ट्रेन्ड्स इन कॉमर्स अँड मॅनेजमेंट, संतोष गुप्ता